

SÖZLÜK BİLİMİ AÇISINDAN TUHFETÜ'L-ERİBİN-NÂFİ'A LİR-RÛHÂNÎ VE'T-TABÎB

LEXICOLOGY OF TUHFETÜ'L-ERİBİN-NÂFİ'A LİR-RÛHÂNÎ VE'T-TABÎB

Ali Kemal ŞAŞ*

Öz

Türkçe müstakil tıp ve eczacılık sözlükleri 17. yüzyıldan sonra görülmeye başlar. Bu tarihten önceki eserler bağımsız birer sözlük değil "müfredât" olarak adlandırılan eserler içerisinde yer alan sözlük bölümleridir. Tuhfetü'l-Eribin-Nâfi'a lir-Rûhânî ve'-Tabîb 17. yüzyılda, Hezarfen Hüseyin Efendi tarafından yazılmış ve içerisinde birbirinden bağımsız iki sözlük bulunan müfredât türü bir eserdir. Çalışmada bu sözlüklerde bulunan madde başı kelimeler eserdeki anlamlarıyla birlikte verilmiş ve sözlükler, sözlük bilimi açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tuhfetü'l-Eribin-Nâfi'a lir-Rûhânî ve'-Tabîb, 17. yüzyıl tıp terimleri, sözlük bilimi.

Abstract

Turkish detached medical and pharmacy glossaries are started to be seen after the 17th century. Works exist earlier than this date are not independent glossaries but glossary sections take part in the works called "müfredât". Tuhfetü'l-Eribin-Nâfi'a lir-Rûhânî ve'-Tabîb is a work of the "müfredât" typewritten by Hezarfen Hüseyin Efendi in the 17th century that involves two independent glossaries in it. In this work; lexical entries that presented in these glossaries are given with their glossary meanings and analyzed lexicologically.

Key Words: Tuhfetü'l-Eribin-Nâfi'a lir-Rûhânî ve'-Tabîb, 17th. Century Medicine Terms, Lexicology.

Giriş

Hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler bakımından pek çok gruba ayrılabilen sözlüklerin, ele alınan söz varlığının niteliğine göre, bir türü de terim sözlükleridir (Aksan, 2007: 76). Terim sözlükleri, bilimin çeşitli dallarıyla ilgili terimleri kapsayarak bu terimlerin bildirdiği kavramları açıklamayı amaç edinen eserlerdir (Karaağaç, 2013: 781).

İnsanoğlunun bilimsel ve sanatsal alanlardaki bilgi birikiminin artmasıyla ihtiyaç haline gelen terim sözlüklerinin bir türü de tıp ve eczacılık sözlükleridir. Tarihte bilinen en eski tıp ve eczacılık metni M. Ö. 2000'lerde Sümer dilinde yazılmış bir kil tablettir. Her iki yüzündeki üç sütunda ilaç yapımında kullanılan maddeleri 13 grup halinde veren tabletin birinci sütununda bitki adları, ikinci sütununda bu bitkilerin hangi hastalıklara iyi geldiği, üçüncü sütununda ise söz konusu bitkilerin hazırlanışı ve kullanılışı hakkında bilgiler verilmektedir (Bayat, 2010: 52). Bu eser, sonraki dönemlerde yazılan tıp ve eczacılık sözlüklerinin atası olarak değerlendirilebilir.

* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı Doktora Öğrencisi (kemalsas10@gmail.com)

Türk diliyle yazılmış bilinen en eski tıbbi metin Uygur dönemine aittir (Sertkaya, 1997: 359). Ancak Türkçe tıp terminolojisinin oluşmaya başlaması Eski Anadolu Türkçesi dönemine denk gelmektedir. 13. yüzyılın başlarında, Hoca Bereket tarafından yazılan Tuhfe-i Mübârizî Türkçe yazılmış ilk tıp metni olarak kabul edilmektedir (Canpolat, 2007: 9). Yazılış tarihini bildiğimiz ilk tercüme eser ise 13. yüzyılın ünlü botanik bilgini İbnü'l-Baytar'ın Kitâbu'l-Câmî fi-Edviyetü'l-Müfredede adlı eserinin kısaltılarak Türkçeye çevirisi olan Edviye-i Müfrededir (Adıvar, 1982: 20). İlk dönem Türkçe tıp kitapları, tıp terminolojisi açısından, klasik İslam tıp literatürünün devamı niteliğindedir. (Tokaç, 2006:165).

Türk diliyle yazılmış müstakil tıp ve eczacılık sözlükleri 17. yüzyıldan sonra görülmeye başlar. Bu tarihten önceki eserler bağımsız birer sözlük değil “müfredat” olarak adlandırılan eserler içerisinde yer alan sözlük bölümleridir. Edviye-i Müfreded'in IV. bölümü, tıbbi terimler sözlüğü olarak hazırlanmış ilk eser olarak kabul edilebilir. (Canpolat, 2007: 13). Edviye-i Müfreded'den sonra içerisinde tıp ve eczacılık sözlüğü barındıran pek çok eser yazılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri de Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Tuhfetü'l-Erîbin-Nâfi'a lir-Rûhânî ve'-Tabîb (TENRT) adlı eseridir.

Günümüzde daha çok tarihçi ve ansiklopedist kimliğiyle tanınan Hezarfen Hüseyin Efendi IV. Mehmet döneminin önemli bilginlerindedir (DİA C. 18. 554.). Başta tarih olmak üzere pek çok alanda eserler vermiş olan Hüseyin Efendi'nin en önemli yönlerinden biri de sözlükçülüğüdür. Onun, TENRT'ten başka Arapça-Türkçe ve Türkçe-Arapça şeklinde düzenlenmiş Lisânü'l-Etibbâ ile Türkçe tıbbî terimlerin Arapça, Farsça ve Yunanca karşılıklarının verildiği Fihrisü'l-Ervâm adlı tıp ve eczacılık sözlükleri vardır (Tokaç, 2006: 173-174). Ayrıca, Kitâb-ı Lûgat-ı Hindî adında Hintçe-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş çok dilli bir sözlüğe de sahiptir.

TENRT'in bilinen sekiz nüshası vardır. Bu nüshalar; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4486'da, Milli Kütüphane nr. 2051'de, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu nr. 710'da, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Koleksiyonu nr. 2086'da, Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 3466'da, Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Tıbbî Turkî Talat 2'de, Bosna Hersek Gazi Husrev Kütüphanesi R. 986'da ve Mescid-i el-Hac Namr an-Nablusi nr. 38'de bulunmaktadır. Eserin Kültür ve Turizm Bakanlığının yazmalar.gov.tr internet sitesinde, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 1941'de farklı bir nüshasının olduğu görülmektedir. Ancak bu nüsha Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4486'daki nüshadır. Aynı eser yanlışlıkla iki kez kaydedilmiştir.

Bu çalışmada eserin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4486'da bulunan nüshası esas alınmış; varak ve satır numaraları bu nüshaya göre verilmiştir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli olmayan nüsha 121 varaktan oluşmaktadır. İlk yetmiş bir varağı nesih hatla yazılmış olan nüshanın geri kalan kısmı ise talik hatla yazılmıştır.

Hezarfen Hüseyin Efendi, TENRT'i daha önce tertip ettiği Lisânü'l-Etibbâ adlı tıp ve eczacılık sözlüğünün haşiyesi olarak yazmıştır. Yazar bu durumu ve eserini yazış sebebini şu şekilde açıklamaktadır: “...sebeb-i tahrîr-i kitâb budur ki bu 'abd-i fakîr Hüseyin eş-Şehîr be-Hezârfen bundan âkdem cem' ve te'lîf eyledigüm Lisân-ı Etibbâ ismiyle müsemmâ lûgatuñ hâşiyesine hüfz-ı şihhat ve izâle-i emrâz u 'ilel için mücerreb hükemâ-ı Yünâniyyün ve hüzzâk-ı etibbâ-ı 'Arab ve 'Acem ve Rûm ittifâk itdükleri güzide ve mücerreb müfredât-ı edviye ve mürekkebât-ı âğdiyyenüñ menâfi' ve zararlarını ve keyfiyyet-i tenâvül ve isti'mâlini ihtîşâr üzere tahrîr ve beyân eyledigümüz minhleri ol hâşiyeden tecrîd ve bu cerîdeye derc ve tahrîr itdüm ki hîn-i ihtiyâcda düsturu'l-'amel ola” (Hezarfen Hüseyin, 1/a 3-8).

Eser üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk 20 varaktan oluşan birinci bölümünde genel tıp bilgilerinin yanı sıra dünyadaki iklim çeşitlerinden, mevsimlerin insan bünyesi üzerindeki etkilerinden, hekimlerin sorumluluklarından, dünyanın ve canlıların yaratılışından, eski tıp anlayışına göre hangi organın hangi gezegene ait olduğundan, hastalıklardan ve insan organlarından bahsedilmektedir. 21-94. varakları kapsayan ikinci bölüm ise çalışmamızın konusunu oluşturan tıp ve eczacılık lügatidir. Üçüncü bölümde ise eski tıp anlayışına göre hangi bitkinin hangi gezegene ait olduğunun, hastalıklara ve organlara iyi gelen bitki ve ilaçların özelliklerinin yanında tedavi amaçlı kullanılan şarap, macun, tiryak, cevaşir, hap, şerbet, ayaric, sefuf, kurs, şaf, tıla, zımad, dühn, zerur, hukne, merhem, gibi pek çok tıbbi maddenin nasıl hazırlanacağı ve ne amaçla kullanılacağına dair bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu bölümde, ikinci bölümden bağımsız olan ve 172 madde başından oluşan bir sözlük de mevcuttur.

Arap sözlükçülük geleneğine göre alfabetik olarak düzenlenen (Yavuzarslan, 2009: 3) TENRT'in ikinci bölümündeki terim sözlüğü yirmi sekiz fasıldan oluşmaktadır. Bu fasıllarda nebati, hayvani ve madenî devalardan oluşan 433 madde başı kelime mevcuttur. Bu madde başı kelimeler ve kelimelerin eserdeki anlamları şu şekildedir:

ḥarfü'l-hemze ve'l-elif

ıtrilāl vel-ıtrilāl: İsm-i Berberîdür Türkîde kızgun ayağı dirler torak otına benzer. [21/a 3 - 4]

argîş: İsm-i Berberîdür Türkîde kıramuk köki kabuğu ve kadın tuzluğu kökinün kabuğuna dirler. [21/a 11 - 12]

ālūsen: İsm-i Yūnānîdür Türkîde ḥūsn-i yūsuf ve nazar otı ve ba'zı yerlerde kıdud otı dirler. [21/a 18 - 20]

ākşār: İsm-i Berberîdür Türkîde hilāliyye otı ve büyük kıalbür dirler. [21/a 25 - 21/b 2]

el-abār: Yanmış kıurşun. [21/b 6]

el-ebreşîm: İbrîşîm didükleri meşhür nesne. [21/b 16 - 17]

el-abanūs: Bir meşhür mu'teber ağaçdur Türkîde daḥı abanüz ve abanūs dirler. [21/b 21 - 22]

ebū celsā: Türkîde eşek mārūlı enlik daḥı dirler `Arabîsi şeceretü'd-dem ve riclū'l-ḥamām hassū'l-ḥimār ḥamîrā daḥı dirler. [21/b 25 - 22/a 1]

ebhel: Tağ servisi ve ardıc daḥı dirler. [22/a 6 - 7]

el-utruce ve'l-utruc: Ağaç kıavunı. [22/a 13 - 14]

işmid: Göze çekecek sürmedür Ka'be sürmesi ve İşfahānî sürmesi daḥı dirler [22/a 21 - 22]

ıccāşa: Erik didükleri yemiş. [22/b 1 - 2]

el-izḥiret: Bir otdur ki mekke ayruğı dirler gökcek kıoḳulu otdur cem'î uzḥur gelür bi-ḥazfi't-tā' ḥilāl-i māmūn ve tîn-i mekkî daḥı dirler. [22/b 7 - 8]

azārākī: Güçlebüken dirler munşur gibi bir şeydür ve qarğäbüken dağı dirler.[22/b 12 - 13]

azeryün: Şarı nergis didükleri çiçekdür.[22/b 18 - 19]

azānū'l-fār: Üç nev` olur birisi büstānī ikisi berrī büstānī nev`ine balık otı dirler [22/b 24 - 25]

aruzz: Pirince dirler. [23/a 3 - 4]

erğuvān: Bir kızıl çiçekdür Fārisīden `Arabī kılınmışdur buña ercuvān dağı dirler. [23/a 7 - 9]

erneb: Tavşan didükleri cānver. [23/a 12 - 13]

asārūn: Türkīde çetük otı ve kedi otı dirler `Arabīde haşşetü's-sinnevr dirler Fārisīde nārdīn-i deştī dirler. [23/a 22 -23]

isfīdāc: Türkīde üstübec dirler. [23/b 4 - 5]

isfenc: Sünger didükleri nesne Mışırda hürüşfet dirler. [23/b 12 - 13]

ustūhūdūs: İsm-i Yūnānīdür Türkīde qarabaş ve qarakan çiçegi ve kara börklü derler `Arabīsi mūmessiku'l-ervāh ve mevfiķu'l-ervāh mekīnetü'd-dimāğ dirler. [23/b 15 - 18]

ısfānāc: Fārisīden mu`arredür ıspanak didükleri otdur. [23/b 25]

esķıl: İsm-i Yūnānīdür Türkīde aça soğanı dirler `Arabīde başalu'l-ğār ve başalu'l-`unşül ve başalu'l-ķay dağı dirler. [24/a 3 - 4]

uşne: Türkīde belüt ağacı yosını dirler Fārisīde duvāle dirler. [24/a 20 - 21]

uşak: İsm-i Fārisīdür ķalkān dikeninden alınur bir şamğdur. [24/b 2]

aşlu's-sūs: Türkīde buyan kökidür. [24/b 7]

aşlu'l-ķaşab: Türkīde ķamış köki qarğı köki dağı dirler. [24/b 11]

aşlu'l-ķebere: Kebere kökidür. [24/b 16]

aşlu'l-`ulleyķ: Bögürtlen dikeninüñ kökidür. [24/b 20]

ıtrıfıl-i ķebir: Terķīb bir ma`cūndur. [24/b 23]

ıtrıfıl-i şağır: Bu dağı terķīb bir laķıf ma`cūndur. [24/b 24]

azfāru'ķ-ķıb: İblis tırnağı dirler. [25/a 1]

efrencmūşķ: Türkīde felsegün didükleri bir otdur. [25/a 5 - 6]

afsentīn: İsm-i Yūnānīdür Türkīde acı pelindür. [25/a 13 - 14]

afyūn: Türkīde dağı afyūn dirler. [25/a 21]

eftīmūn: İsm-i Yūnānīdür Türkīde cin şacı dirler ba`zıları kāfir şacı dirler. [25/b 1 - 2]

efā'î: Türkîde engerek yılanı dirler. [25/b 8]

uḳḩuvān: Türkîde büyük pāpādiyā ve şığır gözi daḩı dirler. [25/b 19 – 20]

aḳāḳıyā: İsm-i Yūnānîdür Türkîde mışır dikenini `uşāresi dirler. [25/b 25 – 26/a 1]

iklîlû'l-melik: Türkîde çoç boynuzu dirler. [26/a 5]

emsūḩ: Türkîde at kuyruḒı dirler. [26/a 11]

emlec: Hindden gelür bir yemişdür emlec-i hindî dirler. [26/a 17 – 18]

anberbāris: Kadın tuzluḒı dirler. [26/a 22 – 23]

encūdān: Kaşnı ağacı dirler. [26/b 5]

anzurūt: Bir dikenlü ağacın zamḒıdır. [26/b 12]

anîsūn: Türkîde anasūn toḩumu direler. [26/b 17]

infeḩe: Kuzunun ve oḒlaḒın kursoru içinde mütevellid olan leben-i cāmide dirler cem'î enāfih gelür peynir māyesi daḩı dirler. [26/b 23 – 25]

ihlîlec-i aşfer: Sarı helîle didükleri yemişdür. [27/a 5]

ihlîlec-i murabbā: Kābilî murabbāsıdır. [27/a 9 – 10]

ayāric-i fayḳarā: Yūnānîde acı ayāric dimekdür. [27/a 17]

ayāric-i rūfis: Ayāric-i rūfis demek Yūnānîde devā-ı ilāhî dimekdür. [27/a 20 – 21]

ḩarf'l-bā'i

bābūnec: Pāpādiyā çiçeḒi. [27/a 23 – 24]

bāḩlā: Türkîde daḩı baḩla dirler. [27/b 4]

bādrenbūye: OḒul otı ḩoḒan otı dirler. [27/b 14]

bāmya: Bamya dirler. [27/b 21]

bāzincān: Bāzincān Türkîde daḩı bāzincān dirler. [27/b 24]

bādyān: Bādyān didükleri bir yaşsıca güzel rāyihālî Hıtāyî bir şeydür ḩoḩusu rāziyāne gibi rāyihāsi vardur ortasında keçi boynuzu çekirdeḒi gibi toḩumları olur bādyāne demek Ḓālibā Hind Fārisî lisānında yil sürücü demek olur dirler. [28/a 6 – 9]

bād-zehr: Türkîde pān-zehir didükleri kıymetlü ve `azîz taşdır. [28/a 17 – 18]

berencāsef: İsm-i Fārisîdür Türkîde varadika ve ḩovan çiçeḒi ağacı ve ayvaḩana dirler. [28/b 7 – 8]

per-i siyāvşān: İsm-i Pārisîdür Türkîde baldırıkara ve şu sūnbūli daḩı dirler `Arabîde küzberetü'l-bîr küzberetü'l-ḩanāt ve ca`detü'l-ḩınā ve şa`rū'l-Ḓūl daḩı dirler. [28/b 12 – 14]

bezr-i kaṭūnā: Türkīde ҡarnı yarıḫ ve baęa yapraęı toęumu dirler. [28/b 18]

bezrū'l-benc: Bāk toęumudur. [28/b 22]

bezrū'l-kettān: Kettān toęumudur. [29/a 4]

bezrū'l-kürrās: Türkīde pırāşa toęumu dirler. [29/a 10 - 11]

bezrū'l-ancura: Türkīde ıřıręan dikenı toęumu dirler. [29/a 15]

besbāse: Bir ağacuğ adıdır ve dağı bir ıssı otuğ adıdır cevz-i bevvānuę ęabuęı dirler. [29/a 19 - 20]

büssed: ızıl boncuğ ve mercān kōki didükleri nesne. [29/a 15 - 29/b 1]

besfāyic: `Arabīsi azrāsū'l-kelb ve teřmīz ve řākībū'l-bahr ve řākībū'l-ħacer ve kesīrū'l-ercel dirler Türkīde ıyan otı dirler ve besfāyic daęı dirler. [29/b 5 - 7]

başal: şoğandır Fārisīde biyāz dirler. [29/b 13]

başalu'z-zīz: İt keseri ve nağl-ı eręuvān dağı dirler. [29/b 19]

başalu'l-nercis: Nergis ığeginüğ şoğanıdır. [29/b 21 - 22]

bıttīh: avun didükleri yemiş. [30/a 1]

bıttīh-i zıkkī: ārpüz didükleri yemiş. [30/a 7]

baṭṭ: az didükleri uş cem'ı buṭ ve biṭāṭ gelür. [30/a 12 - 13]

baqlatū'l-ħamķā: Recl ve farfaę ve ħurfe `Arabīdür Türkīde semüzlük otı ve toęmekān dirler. [30/a 19 - 20]

belīlec: Belīledür ki emlec ve helīlec gibi Hindī yemişdür. [30/a 25 - 30/b 1]

belādur: Yūnānīde anęardiyā dirler uř yüregine beņzer Hindī bir yemiřdür. [30/b 5 - 6]

belesān: Belesān ağacıdır. [30/b 12 - 13]

benefsec: Menevşe didükleri ığekdür. [30/b 16 - 17]

būm: Bayęuř didükleri uř cem'ı ebvām gelür. [30/b 22 - 23]

behmen: Ħarbkesen dirler bir kōkdir ishāl ve zaęūr `illetini fi'l-ħāl giderdiği iün Türkīde ħarbkesen dirler. [31/a 1 - 2]

beyz: Yumurtaadır. [31/a 9]

ħarfu't-tāi

tüdrüc: Süğlün uşıdır. [31/a 15 - 16]

türbüd: Cebel-i hindī dirler bir otuğ kōkidür. [31/a 19 - 20]

türmüŝ: Delüce bağla ve acı bağla cühüd bağlası didükleri nesne. [31/b 2 - 3]

terencübîn: Bala benzer bir nesnedür gökden ağaclar üzerine yağar menn ve kudret helvâsı dağı dirler.[31/b 6 - 7]

teŝmîzec: Göz karaca otı çeŝmezen dirler. [31/b 12]

tuffâh: Alma didükleri yemişdür. [31/b 15 - 16]

timsâh: Denizde ve büyük ŝularda huŝuŝâ Nilde olan cânverdür Türkîde dağı timsâh balığı dirler. [31/b 24 - 25]

temr: Hurmâ yemişi ism-i cinsdür vâhidesinde temre dirler. [32/a 4 - 10]

temir-i hindi: Ba`zı `Arab hümer dağı dirler Türkîde demirhindîdür. [32/a 10]

tenzevî: Türkîde tenzevî-i hıţâyî dirler bir terkîbdür. [32/a 14]

tüt-ı hulv: Türkîde beyâz tüt ve tatlu tüt dirler. [32/a 21 - 22]

tüt-ı ŝâmî: Siyâh tütür ekşi tüt. [32/a 25 - 32/b 1]

tüderî: Tüderî Türkîde kuŝetmegi ve karaĥasan otı ve astiyan dağı dirler bezrü'l-hüh ve kaŝiŝâ esmâ-i `Arabiyyedür. [32/b 4 - 5]

tîn-i raţb: Tâze ve yaş incîrdür. [32/b 8]

ĥarfu'ŝ-ŝâi

ŝâfesiyyâ: İsm-i Yünânîde sezâb-ı berrînün şamğıdur tesnûdağı dirler Türkîde deryas dirler [32/b 14 - 15]

şa`leb: Dilki didükleri cânver cem`i sa`alib gelür. [32/b 19]

ŝüfl: Her nesnenün köpüğü ve çökegi cem`i eŝfâl gelür. [32/b 23 - 24]

şelc: Kar didükleri nesne cem`i şülüc gelür toluya celîd dirler. [33/a 2]

ŝemeretü't-ţarfâ: İlgun yemişidür. [33/a 9]

ŝüm: ŝarımsađ ve ziyâde acısına ŝüm-ı `anîf dirler [33/a 14 - 15]

ŝîl: Türkîde ayrığ otı dirler. [33/a 21- 22]

ĥarfü'l-cîm

câvers: Fârisîden mu`arredür kıızıl ţarıdur. [33/a 22- 33/b 1]

câvŝîr: Fârisîden mu`arredür Türkîde dağı câvŝîr ve oğlan aŝı dirler. [33/b 5 - 6]

cübñ: Peynir didükleri nesne. [33/b 9 - 10]

cesîn vecaŝŝîn: `Arabîde ve Türkîde alçı didükleri kîrec gibi ţaşdur. [33/b 17 - 18]

cedvâr: Türkîde cedvâr-ı hindî ve ağular köki dirler. [33/b 23]

cezer: Hāvuc ki keşür dahı dirler. [34/a 13]

ceblehenc: Şarı diken tohumudur cebel-i hindī dirler. [34/a 19 – 20]

celīd: Buz didükleri toğmuş şudur. [34/a 24]

cünd-i bīdester: Türkīde kunduz hayāsı dirler. [34/b 9]

ceviz-i rūmī: Koz didükleri nesne cem'î evvāz gelür hasaf dahı dirler. [34/b 14 – 15]

ceviz-i bevvā: Küçük hindistān cevizidür cevzü't-tīb dahı dirler. [34/b 19 – 20]

cevvü's-serv: Serv kozoğudur. [34/b 23 – 24]

ḥarfū'l-ḥā

ḥabbū'l-belesān: Belesān tohumudur. [35/a 5]

ḥabbū'l-fār: Defne yemişidür. [35/a 10 – 11]

ḥacerū'l-yehūd: Benī isrāil zeytūni didükleri taşdur. [35/a 14 – 15]

ḥacerū'l-bakar: Harza dirler şığırdan çıkar pān zehire beşzer Fārisīde gāv-ı zehre dirler. [35/a 20 – 21]

ḥacerū'l-isfenc: Sünger içinde bulunan taşdur buzāku'l-kamer ve ḥāşāu'l-isfenc dahı dirler. [35/a 24 – 25]

ḥacerū'l-ḥūt: Balık beynisi içinde olan taşdur. [35/b 2 – 3]

ḥadīd: Demürdür. [35/b 4]

ḥarmal: Yüzerlik otı ḥā ile ve ḥā ile dahı luğatdür. [35/b 10 – 11]

ḥarşef: Kenger otı ki dikenli ot dirler büstānī ki engināriyye dahı dirler. [35/b 10 – 11]

ḥaşışetü'z-züçāc: Yapışgan otdur. [35/b 21 – 22]

ḥışım: Üzüm koroğı. [36/a 1]

ḥiltis: Kāsni didükleri şamğ. [36/a 5 – 6]

ḥimār: Eşek. [36/a 15]

ḥımmaş: Noḥūd. [36/a 18]

ḥummāz: Kuzı kulağı didükleri otdur. [36/a 25 – 36/b 1]

ḥınṭa: Buğday. [36/b 5]

ḥanzal: Karğa dülegi ebū ceḥl karbūzı dirler. [36/b 5 – 6]

ḥülān-ı mekkī: Hülān-ı mekkī dirler bir siyāh şekil zift gibi bir şeydür. [36/b 11 – 12]

ḥarfū'l-ḥā

ḥubbāzī: Ebe gümece didükleri ot. [36/b 16]

ḥardal: Ḥardal didükleri ma`rūf nesnedür. [36/b 21]

ḥarbaḳ-ı esved: Ot qaraca otı didükleri nesnedür. [37/a 2 - 3]

ḥarbaḳ-ı ebyaz: Türkîde mārūlcuḳ ve qar çiçeği daḥı dirler. [37/a 8 - 9]

ḥass: Mārūl didükleri nesne. [37/a 13]

ḥaṣḥāş-ı ebyaz: Aḳ ḥaṣḥāş dirler. [37/a 17 - 18]

ḥuşyü's-sa`leb: Dilki taşağı direler bir ot kökidür. [37/b 1]

ḥaṭmī: Ḥaṭem çiçeği didükleri çiçekdür. [37/b 5 - 6]

ḥillāf: Türkîde söğüd ağacı dirler. [37/b 12 - 13]

ḥall: Sirke ziyāde şarb sirkeye ḥall-i şeḳīf dirler. [37/b 21]

ḥallu'l-`unşul: Aṭa şoğanı sirkesidür. [38/a 2]

ḥavlincān: Qarakan dirler. [38/a 9]

ḥıyārşenbe: Ḥıyārşenbe didükleri nesne. [38/a 17]

ḥırī: Bir çiçekdür şebbüy dirler. [38/b 4]

ḥurūs: Türkîde bednus dirler `Arabîde dık dirler. [38/b 9 - 10]

ḥarfu'd-dāl

dār-ı fülful: Türkîde daḥı dār-ı fülful dirler. [38/b 16]

dārü's-şinī: Mu`arrebān dārçin Fārisī ve Türkîde daḥı dārçin dirler. [38/b 22]

dürrāc: Bir kuşdur ki Türkîde daḥı dürrāc dirler ba`zılar süglündür didiler. [39/a 7 - 8]

derūnec-i `aḳrebī: Çıyan otı dirler. [39/a 14]

demü'l-aḥaveyn: İki qardaş qanı dirler. [39/a 23 - 24]

dūḳū: Yabān havīcinün toḥumıdır. [39/b 4]

dūdu'l-ḳazz: İbrişim ḳurdıdır. [39/b 10 - 11]

dūhnü'l-verd: Gül yağıdır. [39/b 14]

dūhnü'l-babūnec: Pāpādiyā yağıdır. [39/b 17 - 18]

dūhnü'l-yāsemīn: Yāsemīn yağıdır. [39/b 20]

dūhn-i zaḳḳūm: Zaḳḳūm yemişinün çekirdeği içi yağıdır. [40/a 1]

dehnec: Dehnec didükleri taş. [40/a 5]

ḥarfü'z-zāl

zīb: Kurd hemze ile ve hemzesiz luğatdur. [40/a 12]

zērāric: Banbul kurdı didükleri böcekdür ki ağıularındandır bu ḥayvān kıvıl arı gibi olur ve uçar ve siyāh noḡtaları olur. [40/a 16 - 18]

zeheb: Altun cem'î zühüb gelir. [40/a 25]

ḥarfü'r-rāi

rāvend-i çīnī: Rāvend-i çīnī didükleri şarı kökdür. [40/b 7 - 8]

ribāyis: Işgun didükleri ot. [40/b 17]

ruḥām: Mermer didükleri aḡ taşdur. [40/b 18]

reşād: Acı tere didükleri ot. [40/b 22 - 23]

raşasu'l-beyz: Ḳalāydur Fārisīde erzīzdür. [41/a 1]

rummān: Nār didükleri yemiş. [41/a 6 - 7]

rummān-ı muzz: Ekşi şekil olan nārdur ki aḡa lüffān dirler. [41/a 16]

rībās: Rībāc didükleri ot ki Fārisīde ve Türkīde ışgun ışhun dirler. [41/a 19 - 20]

rāziyāne: Bir ma'rūf sebzedür. [41/a 22]

rāsin: Anduz otı. [41/b 8]

ḥarfü'z-zā'

zāc: Bir kaç nev` olur beyāz ve kıvıl ve yeşil ve şarı olur beyāza ḡulḡadis ve şūḡār dirler Yūnānda ḡalḡisīn dirler kıvıl zāca sūrī dirler yeşil zāca ḡalḡas ve ḡulḡand dirler [41/b 16 - 18]

zebīb: Ḳurı üzümdür ba`zılar muḡlak kıvıl üzüme zebīb dirler. [41/b 22 - 23]

zebād: Ḳalye miski dirler misk kedisinüḡ kiridür. [42/a 2 - 3]

zurunbād: Zurunbād dirler bir kökdür. [42/a 9]

zaḡferān: Türkīde daḡı zaḡferān dirler. [42/a 15]

zümürüd: Zümürüd didükleri yeşil taşdur şerīf ve nefīs cevherdür. [42/a 23]

zencebīl: Türkīde daḡı zencebīl dirler. [42/b 7]

zūfā-yı yābis: Türkīde çördük dirler boḡum boḡum olur yapraḡı rāziyāne yapraḡına beḡzer. [42/b 15 - 16]

zūfā-yı raḡb: Yaş zūfādur ḡoyun yūreginden alınan kir ve yaḡıdır. [42/b 21 - 22]

zeytūn: Bir meşhūr yemişüḡ adıdır Türkīde ve Fārisīde daḡı zeytūn dirler. [43/a 2 - 3]

zeyt: Zeyt yağı ki yetişmiş zeytündan alınur. [43/a 17]

zıbaq: Türkîde cıva dirler. [43/a 24]

ḥarfu's-sîn

sāsāliyūs: Buña ba`zı yerlerde Türkîce bednūs gözi dirler. [43/b 4]

sādec: Sādec-i hindî ve rûmî olur yaprağı cevz yaprağı gibi olur şu yüzinde peydâ olur `adesü'l-mâ gibi köki olmaz dirler. [43/b 10 - 11]

sıbistân: Türkîde ökse yemişine dirler. [43/b 17]

serv: Serv ağacı. [43/b 22]

sezâb: Şadef dirler bir otdur çirkin rāyihası olur. [44/a 5 - 6]

sertân-ı bahri: Deniz yengecedür. [44/a 13 - 14]

su'd köki: Topalaq didükleri kök. [44/a 19]

sefercel: Türkîde ayva didükleri yemiş. [44/a 25 - 44/b 1]

suḳülü fenderiyün: İsm-i Yünânîdür bir otdur kim taşlu ve gölgelü yerlerde yer üstine döşenür çiçegi ve yemişi olmaz yaprağı besfāyic yaprağına benzer Türkîde ṭalaq otı dirler. [44/b 7 - 9]

saḳankür: Saḳankür balığı Mışır Nîlinde olur timsāḥ neslindendir. [44/b 16 - 17]

saḳmūniyâ: Türkîde maḥmûde dirler. [45/a 3]

sükker: Türkîde şeker didükleri nesne. [45/a 10]

selḥü'l-ḥayye: Yılan kavı. [45/a 21]

silḳ: İki nev` olur birine pāzû ve birine bancâr dirler pāzû beyâz olur ve yaprağı siyâḥ gibi olur pancâr nev`inün köki şalgam kökine benzer lâkin kırmızı şekil olur çügündür daḥı dirler. [45/b 3 - 5]

selḥe: Türkîde daḥı selḥe dirler bir çalınun köki ḳabuğudur. [45/b 11 - 12]

summâḳ: Şummâḳ didükleri kırmızı ḥabb. [45/b 18]

simsim: Ya`nî sūsâm didükleri dâne. [46/a 1]

semn: Ḥayvānun südinden ve yoğurdından olan yağdur. [46/a 9 - 10]

semek: Balıq ki meşhürdür. [46/a 18]

semek-i şaydâ: Saḳankürî dirler bir muḳavvî kelerdür küçükdür Şâmda Şaydâ nâm maḥalle ḳarîb bir bıjar balığudur. [46/b 8 - 10]

senâ: Bir ağacın yaprağıdır ki marazaya devâ iderler eyüsi Mekkîdür aña nisbet idüb sinâmekî dirler. [46/b 15 - 17]

sünbül: Üç dürlü edviyeye ıtlāk olunur biri sünbül-i hindîdür ki sünbül-i tayyib ve sünbül-i `aşâfir dahı dirler ve Yünānca nārdīn dirler ikinci sünbül-i rümîdür ki sünbül-i aqlîti dirler çetük otınun bir nev`idür üçüncü sünbül-i cebelîdür ki yaprağı ve budağı doğa dikenine benzer ammā dikeni olmaz ƣoƣusu hüb olur sünbülü'ƣ-tayyib dirler.[46/b 25 - 47/a 4]

sincāb: Teyin didükleri cānver. [47/a 9 - 10]

senderūs: Bir şaru şamğdur ki kehrübāya benzer hām kehrübā dirler. [47/a 12]

sürincān: Bir otun kökidür ki zağferān çiçeği olur kış āhirinde zāhir olur egri kestāne dirler. [47/a 17 - 19]

sūbiyyā: Birinciden eyledükleri bozadur. [47/a 25]

sūs: Buyan didükleri ot ki köki tatlı olur menfa`ati aşıl kökindedir `ırƣu's-sūs dirler. [47/b 4 - 5]

sıbiyā: İsm-i Rümîdür başında dil gibi üsti taşā benzer ve içi beyāz ve yumşak kemük çıkar ve `Arabîde lisānü'l-bahr ve ƣanātīr dahı dirler. [47/b 10 - 11]

ħarfı'l-şīn

şādenc: Fārisîden mu`arrebdür ƣan taşı dirler mercimege benzer. [47/b 18 - 19]

şāhterec: Şāhtere didükleri otu. [48/a 6]

şibis: Torak otı. [48/a 15]

şüniz: Kara çörek otı ki ģabbetü's-sevdā dahı dirler. [48/a 24]

şīrec: Şırlağan yağı dirler. [48/b 8]

şīr-ħışk: Ağaçlar ve taşlar üstüne yağan ģudret ģelvāsıdur Fārisîden mu`arrebdür şīrīn-ħışk dimekdür. [48/b 14 - 15]

ħarfı'ş-şād

şābūn: Ebuƣrāt şan`atıdur. [48/b 20 - 21]

şabır: Bir ot edviyedür ki `inde'l-eṭıbbā anun `uşāresi murād olur. [49/a 1 - 2]

şa`ter: Güveygü otı ve keklik otı didükleri ot. [49/a 10 - 11]

şa`ter-i bābilī: Büyük yapraklı keklik otıdur bunun başında çiçekleri çok olur. [49/a 21]

şamğ: Ağac şakızı ve ağac küsbesi ve zamğ dahı dirler. [49/a 25 - 49/b 1]

şandal: Tayyibü'r-rāyiħa bir ağaçdur ki Hind vilāyetinden gelür. [49/b 7 - 8]

şanavber: Çam ağacı. [49/b 15]

ħarfı'z-zād

zān: Koyun eti. [49/b 20]

zıfda`: Kırbağa didükleri meşhürdür. [50/a 1 - 2]

ḥarfı'ṭ-ṭāi

ṭebāşīr: Bir meşhürdevādur ki kıssā'-i hindī rīḥ-i şedīdde birbirine toḫunmasından muḥterik olub kül olur kül içinde bulunur. [50/a 13 - 14]

ṭuḥlūb: Şu üzerinde olan otluk gibi yoşun ki ṭuḥlūbü'l-mā' dirler. [50/a 21 - 22]

ṭarḥūn: Meşhür bir otuḡ adıdır. [50/b 1]

ṭalk: Oḡlan burısı ve bir nev` kat kat berrāk taşdur aḡ olur ve şarı olur kevkebū'l-arz daḡı dirler Türkī dilince evren pulı dirler. [50/b 5 - 7]

ṭīn-i maḥtūm: Türkīde daḡı ṭīn-i maḥtūm dirler.[50/b 14 - 15]

ṭīn-i ermeni: Kil-i ermenī didükleri kızıl toprak. [50/b 24 - 25]

ṭayḥūc: Ba`zılar bu kuşu üveyik kuşıdır dirler. [51/a 5]

ḥarfı'l-`ayn

`āḳırḳarḥā: `Üdü'l-ḳahr didükleri kök ṭarḥūn-ı cebelīnūḡ kökidür dirler. [51/a 9 - 10]

`āc: Fīl kemüḡi ve fīl dişi dirler. [51/a 19]

`ades: Mercümeḳdür ḥubūbātdandır. [51/b 1]

`ar`ar: Serv ağacı taḡ servisi. [51/b 8]

`aselü'l-naḥl: Arıdan olan ḳoḡan balı. [51/b 16 - 17]

`aşyetü'l-melik: Melek otı dirler bir otdur ḡayet kıymetlüdür Venedigden gelür Venedig tiryāḳına ḳatarlar Efrenciler aneliḳa dirler. [52/a 4 - 5]

`usfūr: Serçe kuşu didükleri küçükrek kuş. [52/a 11]

`afş: Māzū didükleri cevz gibi yemiş. [52/a 17 - 18]

`aḳreb: Bir meşhür cānverdür. [52/a 25]

`aḳ`aḳ: Şaḳşāḡan didükleri kuş. [52/b 9]

`alāḳ: Sülük didükleri ḳurd. [52/b 14]

`ulleyḳ: Böḡürtlen didükleri bir dikenlü ağacdur. [52/b 22 - 23]

`ilk: Cümle saḳız gibiler ki aḡızda çignenür `ilk dirler. [53/a 6]

`ineb: Üzüm. [53/a 25]

`inebu`ş-şā`leb: İt üzümü. [53/b 13]

`unnāb: Ḥunnāb didükleri yemiş. [53/b 21]

`anber: `Anber didükleri rāyihası güzel buhūr. [54/a 1 - 2]

`unşul: Aşa şoğanıdır. [54/b 11]

`avsenc: `Avsenc didükleri diken bir kaç nev` olur ba`zılar böğürtlen cinsidür ve ba`zılar kara çaltı didükleri dağı `avsenc nev`indendür dimişler. [54/b 12 - 14]

`ūd: `Üd ağacı. [54/b 20]

ḥarfu'l-ğayn

ḡār: Defne didükleri ağacın ve yaprağın rāyihası laṭifdür çiçeği ak ve sarıarak olur yemişi kara zeytün gibi olur. [55/a 12 - 13]

ḡāfis: Koyun butrağı didükleri otu. [55/a 23]

ḡārīkūn: Ğārīkūn didükleri şey kaṭrān dirler bir ağaçda mantar gibi biter köbüğü dirler. [55/b 3 - 4]

ḡubeyrā: İgde didükleri yemiş. [55/b 13]

ḥarfu'l-fāi

fānīd: Şeker peynir. [55/b 22 - 23]

fāşrā: Fāşrā didükleri yabān aşmasıdır ak şarmaşık yabān kabağı dağı dirler kermetü'l-beyzā dağı dirler. [56/a 3 - 4]

fāvāniyā: İsm-i Yūnānīdür Türkīde ayu güli ve şakāyık köki `ūdu`ş-şalib dağı dirler. [56/a 14 - 15]

fāre: Şıçan didükleri ḥayvān. [56/a 23]

fūcl: Turb didükleri meşhūr nesne. [56/b 3 - 4]

ferārīc: Küçük ḥurūs ki yavru piliç olub ötmege henüz başlamaya. [56/b 13 - 14]

farāsiyūn: İşbu zıkr olunan ak farālyündür. [56/b 18 - 19]

ferbiyūn: Ferfiyūn kara şamğdur. [57/a 4]

firāḥu'l-ḥammām: Gögerçin yavrılarıdır Fārisīde kebüter-i peçe dirler [57/a 12]

fustuḡ: Şām fustuğı. [57/a 19]

fizza: Gümüş ki zeheb-i ebyaz dağı dirler Fārisīde sīm dirler. [57/b 1 - 2]

faṭrāsāliyūn: İsm-i Yūnānīdür yabān kerevizi dimekdür `Arabīde kerefisü'l-cebelī ve Fārisīde kerefis-i kūhī dirler. [57/b 9 - 10]

fulful-i esved: Kara büber dirler. [57/b 13 - 14]

fūdenc: Yarpuz didükleri ot şuda biten yarpuz fūdenc-i nehrīdür. [57/b 22 - 23]

fūfal: Türkīde funduḡ-ı hindī ve fevret-i mülk dağı dirler. [58/a 8 - 9]

füvve: Füvve didükleri kızıl kök. [58/a 13 - 14]

fîrûzec: Pîrûze didükleri mâî taşdur sâfirûs ve hâcerü'l-'ayn dahı dirler. [58/a 20]

fîl: Bir büyük hayvândur pîl dahı dirler. [58/b 1 - 2]

harfu'l-kâf

kâkule: İki cins olur biri büyük ve biri küçükdür büyüğüne hîl-i bevva dirler küçüğüne hâl dirler. [58/b 9 - 10]

kâbce: Keklik kuşu cem'î kûbac ve kûbâc gelür. [58/b 20]

kıssâ'-i büstânî: Uzun hıyârdur. [59/a 3]

kıssâ'ü'l-himâr: Eşek hıyârıdır karga düğlegi dahı dirler acı düğlüğ. [59/a 9 - 10]

kadîd: Bastırmadır. [59/a 17]

kar`: Kabak. [59/a 22]

karnabî: Çiçek lahanası dirler. [59/b 6]

karanfil: Karanfil. [59/b 10 - 11]

karanfil-i rûmî: Karanfil çiçegi. [59/b 21]

kırfetü'l-karanfil: Kırfetü't-tîb dahı dirler karanfil ağacının kabuğudur dirler. [60/a 3 - 4]

kırtâs: Kâğıd. [60/a 7]

kardâmânâ: Geyik zîresidür Fârisîde buña tohum-ı bedrân dirler. [60/a 14 - 15]

karâşiyâ ve karâsiyâ: Kirâs didükleri yemiş. [60/a 19 - 20]

kurşum: Aşpûr didükleri tohum. [60/b 7]

karânyâ: Kızılçık didükleri yemiş. [60/b 19]

kırmız: Didükleri boyacılar kurdıdır. [60/b 23 - 24]

kuş: Topalak didükleri ot. [61/a 9 - 10]

kaşşab: Kamyş ki ma'rûfdur. [61/a 22 - 23]

kaţrân: Kaţrân didükleri meşhûr nesne. [61/b 5 - 6]

kuţn: Pânbük cem'î aqtân gelür. [61/b 14 - 15]

kafru'l-yehûd: Zift mümyâsı dirler zift gibi nesnedür. [61/b 23 - 24]

kınnab: Kendir otı. [62/a 8]

kınna: Ba'zı aşşâbînve etıbbâ bunu uşak şamğıdır dir otına dâne çâdur dirler. [62/a 15 - 16]

kañtūriyūn-ı şağīr: Kañtūriyūn-ı şağīrūñ sākıince ve çiçeği ve ħabbı kıızıl şekl olur köki küçükdür. [62/b 1 - 2]

kañve: Türkīde dağı kañve dirler. [62/b 14]

ħarfu'l-kāf

kākūnec: Kañbīl otı ki it üzümünüñ envā'ından bir nev`dür nārencī çiçeği olur Fārisīde kākūne andan mu`arrebdür. [63/b 23 - 25]

kāfūr: Kāfūr didükleri beyāz şamğdur. [64/a 8 - 9]

kādī: Kādī didükleri ağaç ħurmāya benzer. [64/a 20 - 21]

kāfūriyye: Kāfūr otı dirler bunun çiçeği ve otı gerçi torağ otına benzer ammā bu ağı şekl olur ve koğusu kāfūra benzer ol ecilden kāfūr otı dirler. [64/b 7 - 9]

kebābe: Kebābe didükleri büber gibi bir siyāh toğumdur. [64/b 13]

kibrit: Kükürd didükleri şey ma`denī olur şarı ve beyāz ve kıızıl olur. [64/b 23 - 24]

kebere: Kebere didükleri ot aşşaf dağı dirler Fārisīden mu`arrebdür. [65/a 7]

keşīrā: Kitre didükleri nesne ki bir dikenlü ağacın şamğıdır. [65/a 20 - 21]

kürās: Gendene didükleri ot ki pırāsa dağı dirler. [65/b 5 - 6]

kersene: Purçağ didükleri dāne mercimege benzer. [65/b 15]

kürneb: Laħana didükleri ot. [65/b 20]

kerefis: Kereviz didükleri ot. [66/a 7]

kerāviyā: Tatluca ot geyik zīresi ve karaman kemmūnı dağı dirler. [66/a 21 - 22]

kerme-i mu`allağa: Sapārīne didükleri köki uzun tamarlara benzer bir kulağ kadar olur beyāz ve azaçık siyāha māil olur. [66/b 5 - 6]

küzbere: Kişniş didükleri ot ki ħubūbātdandır. [66/b 23]

kişmiş: Kuş üzümü. [67/a 10]

kuşūs: Kuşūs didükleri ince şarılmış şarmaşık otu. [67/a 16]

kem'āh: Bir ağı kıızıla māil ağı mantardur ki bağı yumrı ve degermi olur sāğı olmaz yaz eyyāmında çok olur Fārisīde semārūğ dirler Türkīde tomalan dirler. [67/b 1 - 3]

kümmeşrā: Armūddur. [67/b 8]

kemmūn: Kemmūn-ı nebaṭī.[67/b 19]

kemāderyūs: İsm-i Yūnānīdür Türkīde yer pelīdi dirler kışaçık maħmūd dirler. [67/b 25 - 68/a 1]

kündür: Ağı günlük didükleri. [68/a 8 - 9]

kündüs: Kündüs didükleri ota Türkîce aqsırık otı ve vıynağ otı dirler. [68/a 23 – 24]

kehrübâ: Kehrübâr didükleri cevz-i rûmî ağacının şamğıdur. [68/b 6 – 7]

ḥarfu'l-lâm

lâziverd: Türkîde lâciverd taşı dirler. [69/a 9 – 10]

lâden: Lâden didükleri şey.[69/a – 22]

lâgiye: Şıgır kıyruğı ve balık öldüren dağı dirler Yûnânîde belûti dağı dirler. [69/b 10]

leben: Süd cemî'i elbân gelür. [69/b 16 – 17]

libe': Ağuz didükleri kıoyu süd ki her dişi toğursa evâyilinde olur. [70/a 19 – 20]

leben-i ḥâmız: Şol ayrandur ki yağın alub yoğurt ideler. [70/a 23 – 24]

lebenü'l-baḳar: İnek südidür. [70/b 6]

lebenü'l-ma'z: Keçi südidür. [70/b 10]

leben-i ni'âc: Lebenü' d-dâ'n dağı dirler kıoyun südidür. [70/b 17 – 18] d

lebenü'l-ütün: Eşek südidür. [70/b 21]

lebenü'l-insân: `Avret südidür. [71/a 2]

laḥmü'l-ḥumlân: Kıuzı etidür. [71/a 7]

laḥmü'l-cedy: Oğlağ etidür. [71/a 13]

laḥmü'l-baḳar: Şıgır etidür. [71/a 18]

laḥmü'l-ıcl: Buzağı etidür. [71/a 24]

liḥyetü't-teys: Türkîde teke şakalı yemlik dağı dirler bir otdur buña Mışırda ez-nâbu'l-ḥayl dağı dirler Rûmîde trağobognun dirler lisân-ı Laṭînde işkorçoza dirler. [71/b 1 – 3]

lisânü'l-ḥamel: Sinirli yaprağ didükleri ot ki bağa yaprağı dağı dirler. [72/a 1 – 2]

lisânü'l-aşâfir: Kıuş dili didükleri nesnedür ki diş budak ağacının yemişidür. [72/a 12 – 13]

lisânü's-sevr: Türkîde dağı lisânü's-sevr ve şıgır dili dirler. [72/a 21]

lisânü'l-baḳr: Sıbiyâ ya'nî mürekkebe balığıdur ba`zılar dil balığı didiler. [72/b 7]

lu`uḳ-ı ḥabbu'l-ḳuṭn: Câlînusundur celîlü'l-ḳadr `azîmü'l-nef`dür. [72/b 8 – 9]

lûbiyâ: Bögrölce dedikleri nesnedür ki ḥubûbâtdandur. [72/b 15 – 16]

levz: Bâdemdür. [73/a 3]

levz-i raṭb: Tâze çağladur. [73/a 9]

levzü'l-mürr: Acı bādemdür. [73/a 12 - 13]

lūf: Bir otdur Türkîce yılan yaşadığı ve yılan bıçağı ve fıl kulağı dağı dirler. [73/a 22]

lü'lü': İncü didükleri cevherdür. [73/b 9]

līmūn: Meşhūr yemişün adıdır Yūnān lūgātinden mu`arredür ve az olur ki nūnı ıskāt idüb līmū dirler. [73/b 20 - 21]

leylāk: Türkîce leylāk çiçeği dirler. [74/a 13]

ḥarfu'l-mīm

mā: Şudur cem`i miyāh ve emveh gelür. [74/a 17]

māü'l-maṭar: Yağmur şuyıdır. [74/b 18]

mā-i bārid: Şoğuk şudur. [74/b 22]

mā-ı şedīdü'l-berd: Ğāyet şoğuk şu. [75/a 4]

mā-i ḥār: Issı şudur. [75/a 11]

māü'l-cūbn: Peynīr şuyıdır. [75/a 21]

māü'l-cümme: Cümme dirler bir balığun içinde ur gibi gibi bir kīse içinde olur bir қара şudur Fārisīde āb-ı kumh ve āb-ı māhī kumh dağı dirler. [75/b 20 - 21]

māü'l-қaddāḥ ve māü'z-zehre: Dağı dirler turunc çiçeğün şuyıdır. [76/a 4 - 5]

māmīşā: Māmīşā didükleri ota Türkîde şarılık otı dirler ḥaşḥāşı-ı maḳrūnun ve ḥaşḥāşı-ı sevāḥilūn bir nev`idür. [76/a 16 - 18]

māzeryūn: Südlegen nev`idür ḥām lāden dağı dirler. [76/b 14]

māmīrān-ı kebir: Türkîde қaramuқ köki dirler ırқu`ş-şufr dirler boyacılar қullanur. [77/a 10 - 11]

māhīzehrec: Balıқ otı ve şıgır қuyruğı ve balıқ ağısı dağı dirler. [77/a 17 - 18]

mās: Elmās taşıdır ki beyāz zī-қıymet-i cevherdür ḡāyet şa`şa`alu şāfī olur. [77/b 7 - 8]

māmūnye: Bir ma`rūf ta`āmdur. [78/a 8]

māfiş: Yumurта loқmasıdır. [78/a 9]

mār-ı māhīc: Yılan balığıdır Fārisīde mār-ı māhī dirler. [78/a 10 - 11]

māhūdāne: Südlegen toḥumıdır ḥabbu'l-mülük dirler eṭıbbā ḡalaṭa düşüb ba`zilar mülük ve selāṭīn isimlerinde bunu dağı ḥabbü's-selāṭīn diyü ḡalaṭ itdiler ammā ḥabbü's-selāṭīn māhūdāne degildür bu bir zīrā'dan uzun olur boğunlı barmaқ қadar olur yanlarından yaprakları bādām yaprağına beñzer dağı büyük olur ucında degermice pānbūқ қоzağı gibi küçük ḡılāfı olur ve içinde üçer dānesi olur beyāz ṭatlu şekillü kendi isti`māl olunmaz ḥabbı ve lebeni ya`nī südi isti`māl olunur.[78/a 16 - 22]

mā'iz: Keçidür. [78/b 5]

māḥaşal: Neft-i yezdî dirler bir acı kökdür. [78/b 11 - 12]

meşirdiḥūs: Meşir ma'rûf ve meşhûrdur ki bir mürekkebe devâdur. [78/b 18 - 19]

meḥrūs: Kaşnî ağacının kökidür ağacına encüdân kökine aşlü'l-encüdân derler. [79/a 6 - 7]

miḥleb: Münhâcuḡ kavli budur ki Azerbâyçândan ve Nihâvendden gelür bir ḥabbdur ki ḥabbu'l-miḥleb dirler ol diyâruḡ uflâmür ağacıdur dirler. [79/a 10 - 11]

mürdâsenc: Mürdeseng didükleri bir kaç nev` olur gümüş ma`deninden aldıkları aḡ olur altun ma`deninden sarı olur a`lâsı ḡurşundan olandur kızıl gibi berrâḡ olur. [79/a 20 - 22]

mürr: Bir şamḡdur ki a`lâsına mürr-i şâfi ve mürr-i mekkî dirler kızılıḡa mâil ve beyâzlu ḡoş büy olur ve acı ve aḡır olur. [79/b 11 - 12]

merḡaşışâ: Türkîde rüşenâ dirler bu taşâ merḡaşışâ-ı firengi dirler. [79/b 19 - 20]

mâü's-şa'ir: Arpa şuyıdur Fârisîde cevâb dirler. [80/a 7 - 8]

mâ-i verd: Gül şuyıdur Fârisîde gülâb dirler. [80/a 17 - 18]

misk: Misk didükleri güzel ḡoḡulu meşhûr nesnedür. [80/b 12 - 13]

mişmiş: Zerdâlû ve ḡayşî didükleri yemişdür. [81/a 8]

maşḡakî: Mezdekî didükleri Aḡ deniz cezîrelerinde Şakız dirler bir laḡif cezîrenün cenüb tarafında olan mevzi`de nev`en menegiş ağacına beḡzer bir ağacın şamḡıdur. [81/a 17 - 19]

maḡre: Aşî topraḡının bir cinsidür neccârlar ḡullanurlar. [82/a 6 - 7]

muḡl: Muḡl-i azrâḡ didükleri şamḡdur muḡl-i mekkî daḡı dirler. [82/a 16]

maḡdânūs: Ma`dânūs didükleri otdur ki kerefis-i maḡedonî daḡı dirler bu cins ot Mâkedoniyeye mensûbdur Mâkedoniyâ didükleri ḡavala ḡurbında bir yer vardur aḡa dirler. [82/b 5 - 7]

milḡ: Ḥuzdur ḡoḡ dürlü olur bir nev`ine milḡ-i `acîn dirler ve bir nev`ine milḡ-i enderânî ki Ḥacı Bektaş ḡuzı dirler Fârisîde nemek-i ḡabarzad dirler. [82/b 17 - 18]

mulūḡiyâ: Bu ot ebe gümecinün büstânîsi nev`indendür. [83/a 11]

menn: Buḡa ḡudret ḡelvâsı dirler gökden yaḡan şeker gibi bir şeydür ve her şey ki gökden bal ve şeker gibi eḡer aḡac eḡer taş üstüne yaḡa aḡa menn dirler sirḡışt ve gezengübîn terencübîn daḡı dirler. [83/b 1 - 4]

müz: Bu müz ağacının ḡadîm aşlı terkîbdendür. [83/b 4 - 5]

mümiyâ: Mümiyâ. [83/b 17]

mī'a: Mī'a didükleri meşhūr qara günlükdür yağna mī'a-i sāile dirler ve `asel lebeni dağı dirler ammā lebeni günlük buğürna dağı ıtlāk olunur ve Türkçe şıgla yağı dirler haşālbānuş cüz'-i a`zamıdır. [84/b 3 - 5]

mevīzec: Mevīzec didükleri yabān üzimi siyāh nohūddan küçürek olur. [84/b 22 - 23]

ḥarfu'l-nūn

nār: Ateş didükleri od. [85/a 12]

nārcīl: Hindistān cevizi didükleri büyük cevīzdür. [85/a 17 - 18]

nārenc: Turunc ve mürekkeb tūruncuna dağı dirler. [86/a 3]

nārdīn: Nārdīn didükleri sūnbül-i rūmīye dirler asārūn kökine benzer. [86/a 17]

nercis: Zerrīn kadeḥ dağı dirler ve katmer ve nergis-i şehlä didükleri büyük nergis ki şah nergis dağı dirler ve deve tabanı ve mercān didükleri küçük nergis-i müşgīn ki şāfī beyāz degıldür nebātī şekildür kehrübā dağı dirler ve nergis-i kāfūrī ki Rūmda olmaz Firengistāndan Rūma getürmüşlerdür ki aña fulya dirler.[86/b 8 - 11]

nişā: Nişāsta didükleri beyāz şeydür ki buğdaydan iderler ma`rūf nişāstadur. [87/a 2]

ne`ām: Deve kuşıdır. [87/a 13]

na`nā: Türkīde nāne dirler. [87/a 19]

neft: Neft yağı didükleri ki meşhūrdur. [87/b 7 - 8]

nemmām: Nebātātđan bir gökçek koçulı otdur ki yaprağı ve ağşanı uzun uzun olur marsama dağı dirler rāyiḥası kendi vücūduna delālet etdigiyçün nemmām dirler. [88/a 4 - 5]

neml: Qarıncadır müfredi nemledür qarıncalu yere arz-ı zātü'n-nemle dirler qarıncı düşen ta`āma ta`ām-ı nemül dirler. [87/b 19 - 20]

nānhuvāh: Nānhuvah didüklerine kerefis tohumına benzer bir acı aq tohumdur Ḥabeşden gelür a`lāsı hoş-büy ve azacuk kızılığa māil olmağđur ba`zılar buña kemmūnü'l-melik ve kemmūn-ı ḥabeşī dirler. [88/a 14 - 16]

nūret: Kirec didükleri ki taşđan yaqarlar. [88/b 3 - 4]

nūşādur: Nişādır didükleri şeydür. [88/b 15 - 16]

nīl: Çivid otıdır yaprağına vesme dirler saç ve şağal boyar ve ağacına `izlem dağı dirler ve çividüñ kendisine dağı nīl dirler. [88/b 23 - 89/a 2]

nīlüfer: Nīlüfer didükleri çiçek. [98/a 13 - 14]

ḥarfu'l-vāv

vec: Fārisīden mu`arrebđür enjir kökidür. [89/b 19]

veda`: Burma şadef dirler. [90/a 9 - 10]

verd: Gül didükleri güzel rāyihalı çiçekdür gerçi her nesnenün çiçegine dağı gül dirler ve kızıl aq ve şarı güle dağı yine gül dirler. [90/a 19 - 21]

vesme: Çivid yaprağıdur. [90/b 21 - 22]

ḥarfu'l-hā

hüdhüd: Alaca ibik dirler kuşdur. [91/a 4 - 5]

helīlec: Helīlec. [91/a 10]

helyün: Buña tilki kıyırğı dirler ba`zılar şapārine bu otuñ kökidür dirler Fārisīde mārçübe dirler. [91/a 23 - 91/b 2]

hindibā: Nebātāt envā`ından bir nev`dür iki şınıfdur birisine büstānī ki Türkīde acı mārül dirler ve birisine berrī ki Türkīde güneyik dirler. [91/b 15 - 16]

heyu-fārīkūn: Vādī-i rümī dirler bir otdur. [92/a 10]

ḥarfu'l-yā

yāsemīn: Yāsemīn çiçegidür. [92/a 19]

yāsemīn-i aşfer: Şarı yāsemīn ve tavşan çiçegi dağı dirler. [92/b 7 - 8]

yāsemīn-i aḥmer: Kızıl yāsemīn dirler gice açılır gündüz kapanur çiçegi kızıl ve uzunca ve alaca olur Fārisīde şeb-güşā dirler. [92/b 12 - 13]

yākūt: Yākūt didükleri zī-kıymet kızıl taş. [92/b 16 - 17]

yebrūḥu'ş-şanem: `Abdü's-selām sirācü'l-kuṭrub dağı dirler adam şekillü bir kökdür. [93/a 6 - 7]

yetü`āt: Südlegen envā`ıdur. [93/b 2 - 3]

Osmanlı tıp literatüründe, yenilen içilen nesnelere insan vücudunda herhangi bir değişiklik meydana getiriyorsa bunlara deva denilmektedir (Zülfikar-Aydın, 2005: 301). TENRT'teki madde başları da sadece nebati, hayvani ve madenî devaları ihtiva etmektedir. Eserin pek çok yerinde hastalıklardan, insan organlarından ve tedavi araçlarından bahsedilmesine rağmen bunların hiçbirisi madde başı olarak alınmamıştır.

TENRT'te madde başı olarak alınan deva isimleri alfabetik olarak dizilmiştir. "Hemze" ve "elif" maddesiyle başlayan sözlük "ye" maddesiyle son bulmaktadır. Toplam 28 bölümden oluşan sözlükte "pe", "çe" ve "je" maddeleri bulunmamaktadır. "pe" harfiyle başlayan madde başı kelimeler "be" maddesinin içerisinde verilmiştir.

Madde başı kelimelerin harekelerinin verilmesinde belirli bir düzen yoktur. Bazı kelimeler harekeli bazıları ise harekesizdir. Harekeli kelimelerin neye göre seçildiğine dair bir bilgi mevcut değildir:

cezer (bi'l-feth ve't-tahrık): Hāvuc ki keşür dağı dirler... [34/a 13]

ceblehenc: Şarı diken tohumıdur cebel-i hindī dirler... [34/a 19 - 20]

Sözlükte, madde başı olarak seçilen kelimeler satır başına alınmamış, önceki maddenin bitiminden sonra yazılmıştır. Ancak bu kelimeler daha görünür kılınabilmek

başlarının Türkçe karşılıklarıyla birlikte Arapça, Farsça, Yunanca, Latince karşılıkları ve bölgesel kullanımlarına da değinilmiştir:

lihyetü't-teys: Türkîde teke şakalı yemlik dağı dirler bir otdur buna Mısırdı ezñabu'l-ğayl dağı dirler Rümîde trağobognun dirler lisân-ı Laînde iskorçozadirler. [71/b 1 - 3]

sāsāliyūs: Buna ba`zı yerlerde Türkîce bednūs gözi dirler. [43/b 4]

bezr-i kaçūnā: Türkîde karnı yarık ve bağa yaprağı tohumu dirler. [28/b 18]

besfāyic: `Arabîsi azrāsü'l-kelb ve teşmîz ve şākîbü'l-baħr ve şākîbü'l-ğacer ve kesîrû'l-ercel dirler Türkîde çıyan otı dirler ve besfāyic dağı dirler. [29/b 5 - 7]

temir-i hindi: Ba`zı `Arab hūmer dağı dirler Türkîde demirhindîdür. [32/a 10]

şāfesiya: İsm-i Yūnānîde sezāb-ı berrînūñ şamğıdur teşnūdağı dirler Türkîde deryas dirler. [32/b 14 - 15]

dārū'ş-şîni: Mu`arrebān dārçîn Fārisî ve Türkîde dağı dārçîn dirler. [38/b 22]

faṭrāsāliyūn: İsm-i Yūnānîdür yabān kerevizi dimekdür `Arabîde kerefisü'l-cebelî ve Fārisîde kerefis-i kühî dirler. [57/b 9 - 10]

lāğiye: Şıgır kıyruğı ve balık öldüren dağı dirler Yūnānîde belūti dağı dirler. [69/b 10]

Sözlükteki madde başı kelimeler tekil durumdadır. Bazı Arapça madde başlarının açıklanması sırasında kelimelerin çoğul şekillerine de değinilmiştir:

ķabce: Keklik kuşu cem`i ķubac ve ķıbāc gelür. [58/b 20]

leben: Süd cem`i elbān gelür. [69/b 16 - 17]

Pek nadir olsa da, Arapça madde başlarının çoğul şekillerinin kullanıldığı görülür. Bu durumda açıklama kısmında kelimenin tekil şekline yer verilmiştir:

neml: Karıncadır müfredi nemledür. [87/b 17]

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin sözlüğü oluştururken madde başı kelimelerin alfabetik sırasına çok fazla riayet ettiğini söylemek mümkün değildir. Zira aynı babda yer alan kelimelerin zaman zaman yanlış sıralandığı görülmüştür:

māmîşā: Māmîşā didükleri ota Türkîde şarılık otı dirler ħaşħāşı-ı maķrūnun ve ħaşħāş-ı sevāħilūñ bir nev`idür. [76/a 16 - 18]

māzeryūn: Südlegen nev`idür ħām lāden dağı dirler. [76/b 14]

māmîrān-ı kebir: Türkîde karamuķ köki dirler `ırķu'ş-şufr dirler boyacılar kullanur.

Eserde yer yer kelimelerin anlamlandırılması konusunda düşülen yanlışlara değinilmiş ve bu yanlışların düzeltilmesi yoluna gidilmiştir:

māhūdāne: Südlegen tohumudur ħabbu'l-mülūk dirler eṭıbbā ħalaṭa düşüb ba`zılar mülūk ve selāṭîn isimlerinde bunu dağı ħabbü's-selāṭîn diyü ħalaṭ itdiler ammā ħabbü's-selāṭîn māhūdāne degildür bu bir zırā'dan uzun olur boğunlu barmaķ kadar olur yanlarından yaprakları bādām yaprağına beñzer dağı büyük olur ucında degermice pānbūķ kozağı gibi küçük ħilāfi olur ve içinde üçer dānesi olur beyāz ṭatlu şekillü kendi isti`māl olunmaz ħabbı ve lebeni ya`nī südi isti`māl olunur.

Sözlükte, birden fazla yazılış şekline sahip olan madde başı kelimelerin imlaları hakkında açıklamalar yapılmıştır:

ħarmal (bi'l-feth): Yüzerlik otı hâ ile ve hâ ile daħı luğatdür [35/b 10 – 11]

zı'b: Kırd hemze ile ve hemzesiz luğatdür. [40/a 12]

līmūn (bi'l-feth): Meşhūr yemişün adıdır Yūnān luğatinden mu'arrebdür ve az olur ki nūnı ıskāt idüb līmū dirler. [73/b 20 – 21]

Hezarfen Hüseyin Efendi eserinde, bazı madde başlarının özel isim mi yoksa cins isim mi olduğuna dair bilgiler de vermiştir:

temr: Ğurmā yemişi ism-i cinsdür vāhidesinde temre dirler... [32/a 5]

TENRT'te, farklı dillerde aynı anlama gelen veya aynı dilde anlamdaş olan kelimelerin madde başı olarak kullanıldığı görülür. Bu durumda madde başı kelime ilk geçtiği yerde açıklanır. Sonraki tekrarlarında kelime açıklanmaz sadece kelimenin anlamı verilir ve ilk geçtiği yere atıf yapılmıştır:

'unşul: Ağa şoğanıdır bunun tafşılı elif bābında zıkr olunmuşdur eskıl deyü. [54/b 11 – 12]

lisānū'l-bahr: Sıbiyā ya'nī mürekkeb balığıdır ba'zılar dil balığı didiler ba'iddür sīn bābında sıbiyā diyü zıkr olunmuşdur. [72/b 7 – 8]

Sözlükteki madde başlarının açıklanması sırasında, madde başı kelimeyle ilgili bazı kavramların da açıklandığı görülür:

encüdān: Kaşnī ağacı dirler mehrūs bunun kökidür ħiltīs bunun zamğıdır ammā ħiltīs-i müntin didükleri zamğ-ı encüdān-ı müntin dirler encüdān-ı rümī didükleri sāsāliyüsdür ki tohumuna kaşim dirler. [26/b 5 – 7]

şelc: Kar didükleri nesne cem'î şülüc gelür toluya celid dirler. [33/a 2]

Madde başı olan devaların çeşitli dillerdeki karşılıkları verildikten sonra fiziki özellikleri, türleri, tabiatları, yetiştirme yerleri gibi pek çok özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Ancak bu durum bütün madde başları için geçerli değildir:

bādyān: Bādyān didükleri bir yaşsıca güzel rāyihalı Ħitāyī bir şeydür koğusu rāziyāne gibi rāyihası vardır ortasında keçi boynuzu çekirdeği gibi tohumları olur bādyāne demek ġalibā Hind Fārisī lisānında yil sürücü demek olur dirler. [28/a 6 – 9]

yetū'āt: Südlegen envā'idür İbn-i Baytār ve Münhāc ve sāir müfredāt aşhābı yetū'āt yedi nev'dür dimişler meşelā bir nev'î 'aşrdur 'Arabda ve Yemende ve Ğorasānda çok olur bir şekerdür kim 'aşr didükleri ağaca gökden yağar ol ağacınçiçeğini ve dallarını mevzū'undan alurlar ikinci şebrem ağacı südlegenidür ki büstānlarda ve şu kenārında biter boğumlu kamyş gibi olur yaprağı tarħūn yaprağı gibi olur ve baldırı kızıl şekil olur üçüncü nev'î lāgiyedür lāgiye didükleri südlegendür dirler Türkide şığır kıyruğı dirler dördüncü nev'î 'artınşādur Türkide aşlan ayağı dirler bu otuñ isti'māl eyledükleri kökidür şalgam gibi kara köki vardır buħūr-ı meryem daħı dirler beşinci māzeryündür bu daħı südlegen nev'idür siyāh nev'ine kemāliyün ve ħāmāliyün daħı dirler yetū'ātdandır Türkide kınapa ve kalaba daħı dirler altıncı benţāfilyün dirler 'Arabide zū-ı ħamse evrāk ve Türkide ayıd ağacı dirler yedinci māhūdānedür südlegen tohumudur ħabbū'l-mülük daħı dirler bunun levni kızılığa māildür bir zirā'dan uzun olur boğunluğu parmak kadar olur yanlarında yaprakları bādem yaprağına benzer ve daħı büyük olur bunun degermice noħūd gibi müdevver ġılāfı ve içinde üçer dānesi olur burçak kadar büyük olur ve ta'amı tatlı şekillü olur bu meşhūr olan südlegenlerdür. [93/b 2 – 17]

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin, sözlüğünü oluştururken pek çok kaynaktan faydalandığı görülür. Yer yer şahsi tecrübelerine ve görüştüğü kişilerin şahitliklerine başvurduğu eserinde genellikle klasik İslam ve Yunan tıbbının önde gelen hekimlerinden ve bu hekimlerin eserlerinden alıntılar yapmıştır:

baṭṭ: Kaz didükleri kuş cem'i buṭ ve biṭāṭ gelürİşhāk kavli üzere cümle tıyürdan ıssıdur Münhac ve İhtiyarāt ve İbn-i Bayṭar kavilleri üzere kaz eti ziyāde ḥarāretlü ve ruṭubetlüdür... [30/a 12 - 14]

şamg: Ağac şakızı ve ağac küsbesi ve zamḫ daḥı dirler ṭabī'atı Cālīnūs kavli üzere mu'tedildür (...) kavli-şahib-i Taḫvīm kan tükürenlerde faide ider Cālīnūs bağırsağı kavī ider ve cimā'ı ziyāde ider ve Desḫürīdūs 'aklı tiz ider Fūlis kavli bedeni kavī ider bedeli keşīrādur kavli-i Taḫvīm muşliḥi sirkedür. [49/b 1 - 7]

kehrübā: Kehrübār didükleri cevz-i rümī ağacınun (7) şamgıdur bunun hakkında çok kıl ü kāl eylemişlerdür lakin bu fakīr İsvac vilāyetinden (8) gelüb şeref-i islām ile müşerref olmuş Muhammed ağa nām bir ehl-i ma'rifet ve 'ilm-i ṭıbbdan behremend (9) riyāziyyātından ve 'ilm-i hendeseden ḥaberdār 'aklı kāmīl bir adam ile görüşüb yedinci iklīm sükkānından olmağla bu kehrübānun keyfiyyetinden su'al eyledüğümde cevab virdi ki... [68/b 6 - 10]

Klasik tıp anlayışına göre her devanın, insan vücudunda oluşturduğu etkiye göre bir derecesi vardır. Bir deva ilk alınışında değil de ikinci alınışında etki gösteriyorsa birinci derecede, ilk alınışında etki gösteriyorsa ikinci derecede, ilk alındığında aşırı etki gösteriyorsa üçüncü derecede, alındığında ölümcül etkiler gösteriyorsa dördüncü derecede olarak değerlendirilir (Zülfikar-Aydın, 2005: 305). Sözlükteki madde başı devaların hemen hepsi söz konusu derecelendirmeye tabi tutulmuştur:

kemmūn: Kemmūn-ı nebaṭī ki ḥālā mevcūd bulunub isti'māl eyledükleri kemmūnun ṭabī'atı Māsercūye kavli üzere ikinci derecede ḥār ve yābisdür ba'zılar ḥarāret ve yübüsetde üçüncüde didiler. [67/b 19 - 21]

TENRT'teki madde başı devaların bünyelerindeki özelliklere göre sıcak (har), soğuk (barid), kuru (yabis) ve yağ (ratb) olarak sınıflandırıldığı görülür:

levzü'l-mürr: Acı bādemdür a'lāsı büyük ve yağlı ve gāyet acı ola ṭabī'atı Mesīḥ kavli üzere üçüncü derecede ḥār ve yābisdür ba'zılar ikinci derecede ḥār ve yābisdür didiler. [73/a 12 - 14]

Sözlükte, madde başı olarak alınan devaların kullanım miktarları (miktār-ı şerbeti), yerlerine konulabilecek maddeler (bedel) ve yan etkilerini azaltıcı maddeler (muslih) hakkında da bilgiler verilmiştir:

kıssā'ü'l-ḥimār: (...) miḫdār-ı şerbeti iki dirhemdür bunun muşliḥi şamg-ı 'arabīdür ve keşīrā ve gül ḫurusıdur [59/a 9 - 17]

lisānu'l-'aşāfir : (...) miḫdār-ı şerbeti toḫumu bir dirhem yaprağı ve ḫabuğı iki dirhemdür ziyādesi baş ağrıdur illā benefşe ve gül yağı ıslāḥ ider bunun bedeli kızıl tūderīdür. [72/a 12 - 20]

TENRT'in üçüncü bölümünde Osmanlı alfabesine göre dizilmiş ve 28 babda toplam 173 madde başı kelimededen oluşan kısa bir sözlük mevcuttur. Sözlükte madde başı olarak bulunan terimler şunlardır:

ḥarfü'l-elif

elmäs [97/b 4], āşābi`u`ş-şakar [97/b 8], iskıl [97/b 10], asārün [97/b 11], utruc [97/b 12], afyün [97/b 13], azeryün [97/b 14], encüdän [97/b 15], ebhel [97/b 16], eftümün [97/b 17], üsrüb [97/b 18]

ḥarfü'l-bâi

bağar [97/b 20], bağal [97/b 21], bāz [97/b 22], büm [97/b 23], berdiyy [98/a 2], belesän [98/a 3], bezr-i kiräs [98/a 5], baqlatü'l-ḥamkā [98/a 6], bādrüc [98/a 7], buḥür-ı meryem [98/a 8], būraq [98/a 9], bellüt [98/a 10], bād-zehr [98/a 10], billür ma`deni [99/a 5]

ḥarfü't-tâi

timsāḥ [99/a 6], tîn [99/a 8], tuffāḥ [99/a 9], tüt [99/a 10], tüt-ı esved [99/a 11], türmüs [99/a 12], tütiyā [99/a 14]

ḥarfü's-sâi

süm [99/a 15]

ḥarfü'l-cîm

cemel [99/a 16], cāmüs [99/a 5], cerād [99/a 19], cıntıyānā [99/a 19], cezer [99/a 20], cırcır [99/a 21], cüllāb [99/a 22], çüb-ı çîmî [99/b 1], çāvşır [99/b 5], ciz` [99/b 5], cevz [99/b 6]

ḥarfü'l-ḥā

ḥimār [99/b 7], ḥubārā [99/b 8], ḥulbet [99/b 8], ḥummāş [99/b 9], ḥanzal [99/b 10], ḥımmaş [99/b 11], ḥandeķük [99/b 12], ḥadīd [99/b 14], ḥarīr [99/b 15]

ḥarfü'l-ḥā

ḥınzır [99/b 23], ḥanāfis [100/a 1], ḥuṭṭāf [100/a 3], ḥuld [100/a 4], ḥuffāş [100/a 6], ḥarbağ-ı ebyaz [100/a 8], ḥaṭmī toḥumu [100/a 9], ḥıyār [100/a 10], ḥass [100/a 11], ḥırva` [100/a 12]

ḥarfü'd-dāl

dık [100/a 14], dübb [100/a 16], diflā [100/a 17], durūnc [100/a 19]

ḥarfü'z-zāl

zi'b [100/a 20], zeheb [100/a 21]

ḥarfü'r-râi

raḥam [100/a 22], rūbiyān [100/a 23], ruteylā [100/b 1], rummān [100/b 3], rāvend [100/b 3], rāziyāne [100/b 5], recle [100/b 6], rāsin [100/b 7]

ḥarfü'z-zâi

zebīb-i aḥmer [100/b 8], zeytün [100/b 10], zenbür [100/b 11], za`ferān [100/b 12], zirāvend [100/b 13], zebedü'l-baḥr [100/b 15], zencefre [100/b 16], zeberced [100/b 18]

ḥarfü's-sîn

sertān [100/b 22], sulāḥfā [100/b 23], sinnevr [101/a 1], sünbül [101/a 2], sādec-i hindī [101/a 3], saķmüniyā [101/a 4], saķankür [101/a 5], sezāb [101/a 6], semmür [101/a 7], sincāb [101/a 11]

ḥarfū'ş-şîn

şeylem [101/a 14], şünîz [101/a 15], şâh bellût [101/a 16], şîḥ [101/a 18], şehdānec [101/a 18], şakāyīku'n-nu`mān [101/a 20], şibis [101/a 21], şarāb [101/a 22], şeb [101/a 23]

ḥarfū'ş-şād

şakar [101/b 1], şabır [101/b 2], şadef [101/b 3], şakız [101/b 4], şamğ [101/b 5]

ḥarfū'z-zād

ḍıfda` [101/b 6], ḍabu` [101/b 7]

ḥarfū't-tāi

tāvūs [101/b 9], ṭalk [101/b 10]

ḥarfū'z-zā

zaby [101/b 12]

ḥarfū'l-`ayn

`akīk [101/b 13], `ukāb [101/b 20], `usfūr [101/b 21], `anz [101/b 22], `ankebūt [102/a 1], `akreb [102/a 2], `alak [102/a 3], `mebu's-şaleb [102/a 5], `afş [102/a 5], `asel [102/a 7]

ḥarfū'l-ğayn

ğurāb [102/a 8], ğār [102/a 9], ğāriķūn [102/a 10]

ḥarfū'l-fāi

fīrūzec [102/a 11], feres [102/a 18], fāre [102/a 19], fīl [102/a 20], fücl [102/a 21], fūdenc [102/a 22], fūvve [102/a 23], fül [102/b 1], fustuk [102/b 3], favāniyā [102/b 4], fulful [102/b 5]

ḥarfū'l-kāf

kāķum [102/b 6], ķuṭn [102/b 8], ķunfuz [102/b 12], ķummel [102/b 14], ķaṭrān [102/b 16], ķurṭum [102/b 18], ķıssā' [102/b 20], ķalkand [102/b 21]

ḥarfū'l-kāf

kibrīt [102/b 22], kāfūr [103/a 1]

ḥarfū'l-lām

la'l [103/a 3], lü'lü' [103/a 6], laķlak [103/a 9], lūf [103/a 10], levz [103/a 11], lisān-ı sevr [103/a 12]

ḥarfū'l-mīm

mercān [103/a 13], merdegūş [103/a 19], mulūḥiyā [103/a 20], merķaşışā [103/a 20], mıķnāṭīs [103/a 22], mürdeseng [103/a 22]

ḥarfū'l-nūn

nīlūfer [103/a 23], nānḥuvah [103/b 1], nemmām [103/b 3], neml [103/b 4]

ḥarfū'l-vāv

verd [103/b 1], veḥşirek [103/b 6], vec [103/b 7]

ḥarfū'l-hā

hüdhüd [103/b 8], hindibā [103/b 1]

ḥarfū'l-yāi

yākūt [103/b 12], yāsemīn [103/b 13], yaqtīn [103/b 14]

Bu sözlükte madde başı olarak alınan devaların anlamlarına, özelliklerine, çeşitlerine, kullanım dozlarına ve yan etkilerine sadece birkaç madde başında değinilmiştir. Burada daha ziyade ele alınan devaların ne amaçla ve nasıl kullanılabileceğine dair kısa bilgiler verilmiştir:

ḥuffās: Eger beynini şoğan şuyuyla qarışdurub göze çekseler göze inen şuya fāide ider. [100/a 6 - 7]

şeylem: Eger saḥḥ idüb ḥanāzīrūñüzlerine ursalar düşürür ve cerāḥatlerūñ aqıdur. [101/a 14 - 15]

İkinci bölümdeki sözlükten farklı olarak, bu bölümdeki sözlükte tedaviyle ilgisi olmayan halk inanışlarına da yer verildiği görülür:

ḳummel: Ya`nī kehle eger dilersen ḥāmīle ḥatunūñ ḳarınıdaki erkek mi yoḥsa dişi mi ol ḥatunūñ südinden avucı içine bir kehleyi ḳoyub üzerine süd şağarsa eger südden çıkabilürse dişi olur çıkamazsa erkekdür. [102/b 14 - 16]

hindibā: Gün toğmadın bir ağac ḳazık ile kökini ḳoparub işige ḳoya ve diye ki fülān oğlu fülānūñ bevāsīrin nice ḳurısın ol adamūñ bevāsīri ḳurıya dise ol adamūñ bevāsīri ḳurur bi-izn-illah-i te`ālā ḳurur. [103/b 9 - 12]

Sonuç

17. yüzyıl âlimlerinden Hezarfen Hüseyin Efendi tarafından yazılan TENRT, içerisinde birbirinden bağımsız iki sözlük barındıran tıbbî bir eserdir. Eserin sözlük bölümlerinde toplam 605 madde başı kelime bulunmaktadır. Bu madde başı kelimelerin 381'i bitki ve bitkisel ürün adı, 96'i hayvan adı, 37'si hayvansal ürün adı, 62'si maden ve madenî ürün adı, 17'si yiyecek ve içecek adı, 8'i tedavi amaçlı terkip adı, 4'ü de diğer tedavi ürünlerinin adıdır. TENRT'teki sözlükler madde başlarının alfabetik sırasına riayet edilmemesi, madde başı terimin başka bir terimle karşılanması ve madde başı kelimelerin açıklanmasında standart bir yöntem kullanılmaması gibi pek çok hatayı barındırmasına rağmen dönemin tıp ve eczacılık terimlerini geniş bir şekilde izah etmesi bakımından oldukça önemli bir eserdir.

KISALTMALAR:

TENRT: Tuhfetü'l-Erîbin-Nâfi'a lir-Rûhâni ve' -Tabîb

KAYNAKÇA

- ADIVAR, A. Adnan (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Ahterî Mustafa Efendi, (2009). *Ahterî-i Kebir (Haz. H. A. Kırıkılıç, Y. Sancak)* Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYAT, Ali Haydar (2010). *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.

- BAYTOP, Turhan (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- BEDEVIAN, K. Armenag (1936). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Language*, Kahire: Argus and Papazian Presses.
- CANPOLAT, Mustafa – Zafer Önler (2007). *Edviye-i Müfredde*, Ankara: TDK Yayınları.
- DEVELLİĞOĞLU, Ferit (2005). *Osmanlıca- Türkçe Lûgat*, Ankara: Aydın Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- DOĞAN, Şaban (2009). “15. Yüzyıla Aait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akrabâdîn’i Istilah Lügati”, *Turkish Studies*, Volume 4/4 Summer, s. 250-316.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, (?). *Tuhfetü'l-Erîbin-Nâfi'a lir-Rûhânî ve'-Tabîb*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4486.
- HOOPER, David (1937). *Useful Plants and Drugs of Iran and Iraq*, Chicago: Field Museum of Natural History, Volume IX, Number 3.
- İLGÜREL, Mücteba (1998). “Hezarfen Hüseyin Efendi”, *İslam Ansiklopedisi*, C 18, s. 544-546.
- KANAR, Mehmet (2010). *Farsça- Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- KANAR, Mehmet (2009). *Arapça- Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- MENINSKI, Mesgnien (2000). *Turcicae- Arabiace- Persicae Lexicon I-II-III-IV*, (Haz. Mehmet Ölmez), İstanbul: Simurg Yayınları.
- Mütercim Asım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı* (Haz. M. Öztürk, D. Örs), Ankara: TDK Yayınları.
- ÖNLER, Zafer (2004). “XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları” *Kebikeç*, S.18, s. 273-301.
- ÖNLER, Zafer (1985). “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri”, *TDAY Belleten*, s.89-130.
- ÖNLER, Zafer (1990). “14 ve 15. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri”, *Journal of Turkish Studies*, Volume 14, (Fahir İz Armağanı), s.357-392.
- ÖNLER, Zafer (1999). *Celâlüddin Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*, Ankara: Simurg Yayınları.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2001). *Kitâbü'l Mühimmât*, Ankara: AKM Yayınları.
- REDHOUSE, Sir James (2006). *Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SAMÎ, Şemseddin (2005). *Kamusu Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SARI, Mevlüt (1984). *El-Mevârid, Arapça Türkçe Lûgat*, İstanbul: İpek Yayınları.
- SERTKAYA, O. Fikri (1997). “Uygur Tıp Metinlerine Toplu bir Bakış”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*. 4 - 7 Eylül 1989 Ankara. (Hazırlayanlar: Azize Aktaş Yasa - Sevilay Oktay Atılğan, Ankara: AKM Yayınları.
- STEINGASS, F. (2005). *Persian- English Dictionary. Including The Arabic Words And Phrases To Be Met With In Persian Literature*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- STEINGASS, F. (2005). *Arabic-English Dictionary*, London.
- TDK (1993). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOKAÇ, Mahmut (2006). “Osmanlı Dönemi Türkçe Tıp Yazmaları”, *Osmanlılarda Sağlık*, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayii ve Ticaret A.Ş.
- TULUM Mertol (2011). *17.Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- TUZLACI, Ertan (2006). *Türkiye Bitkileri Sözlüğü*, İstanbul: Alfa yayınlari.
- UNAT, Ekrem Kadri, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- YAVUZASLAN, Paşa (2009). *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Ankara: Tigem Yayınları.
- ZÜLFİKAR-AYDIN, M. Bedizel (2005). "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Deva' Kullanımı ve 'Müfredat' Eserlerinin Genel Özellikleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI/2, s. 299-315.